

ՀԱՄԱՇԵՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(տեղագրական ուսումնասիրություն)

Պատմաաշխարհագրական ակնարկ: Միջնադարում Համշենի իշխանությունն ընդգրկում էր Համշենի մեծ գետի (ներկայումս՝ Բյույուք դերե) վերին և միջին հոսանքների ավազանը, այսինքն՝ նշված գետի վտակներ Վերին Համշեն, Քաջքար և Խալա գետերի ավազանները, Ֆիրթինա գետի¹ ավազանը, Ջեմիլ գետի վերին և Աթինա կամ Պազար գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները: Իշխանության արևելյան սահմանն անցնում էր Ֆիրթինա գետի արևելյան ջրբաժանով, իսկ արևմտյան սահմանը՝ Ջեմիլ և Ֆիրթինա արևմտյան ջրբաժաններով: Հարավում Համշենի իշխանության սահմանն անցնում էր Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմից մինչև Քաջքար լեռը ձգվող հատվածի, որը կոչվում է Համշենի լեռնաշղթա, և Քաջքար ու Ալթըփարմաղ լեռնաշղթաների ջրբաժաններով, իսկ հյուսիսում տարածվում մինչև Բյույուք դերեի ստորին հոսանքի շրջանը²: Հետագայում՝ Ռուի Գոնսալես դե Կլավիլիսոյի ուղեգրության մեջ հիշատակվող Համշենի Առաքել իշխանությունն ընդգրկում էր միևնույն տարածքը³: Կ. Կոլսի ուղևորության ժամանակ (19-րդ դարի 1-ին կես) գոյություն ունեցող Համշենի ձորապետությունը ևս ուներ նույն սահմանները⁴:

¹ Տարբեր ժամանակաշրջանների աշխարհագրական քարտեզներում և, մասնավորապես, նոր տպագրվածներում, երբեմն Ֆիրթինա անունով կոչվում է նաև Բյույուք դերե գետը (ըստ հայկական ավանդության՝ վերջինս կոչվում էր Համշենի մեծ գետ (Ս. Հայկունի, «Համշեն», *Արարատ*, 1895, էջ 295-297)), որ սխալ է Ֆիրթինա գետի ակունքները սկիզբ են առնում Ալթըփարմաղ և Լազիստանի լեռնաշղթաներից: Գետն հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և ծովափնյա Արտաշեն քաղաքից հյուսիս՝ Պիդարջիվատ բնակավայրի մոտակայքում, միախառնվում Համշենի մեծ գետին: Երկու գետերի ջրկիցից մինչև ծով գետի հոսանքը կրում է Ֆիրթինա անունը:

² Արման Եդիազարեան, «Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանության, Արտաշենի և Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրության շուրջ», *Հասկ*, Անթիլիաս, մայիս, 2009, էջ 510

³ Рюк Гонзалес де Клавихо, *Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг.*, СПб., 1881, стр. 382-384

⁴ K. Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien*, Wanderungen im Oriente II, Weimar, 1846, 80, pp. XVI+468

Քաջքարի լեռնաշղթայի և Խնակ ու Պարխար գետերի միջև ընկած լեռնային երկրամասը Համշենի հետ միասին կազմում է բնաշխարհագրական ամբողջական միջավայր և, դատելով Թուրքիայի ներկայիս վարչական բաժանումից, որը մեծապես հիմնված է հին վարչական բաժանումների վրա և, որով նիշյալ լեռնային երկրամասը Խնակ անունով մտցված է Ռիզեի գավառի (ընդգրկում է Համշենը և ևարևան որոշ շրջաններ) մեջ, Համշենի մաս է կազմել: Ընդգրկելով Պոնտական լեռների վերոհիշյալ հատվածը՝ Համշենի իշխանությունը, փաստորեն, իր սահմաններում ներառում էր նաև Մեծ Հայքի որոշ հողեր, որը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս եթե նույնիսկ ոչ ամբողջ Համշենի, ապա, անկասկած, դրա էյուսիսային հատվածի պատկանելությունը Մեծ Հայքին⁵:

⁵ Եղիազարեան, «Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանության, Արտաշենի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրության շուրջ», էջ 510-511

Ցանկ

Համշենի հայկական տեղանունների⁶

Սույն ցանկը, որտեղ ներկայացված են Համշենում ներկայումս գոյություն ունեցող հայկական տեղանունները, վերջնական չէ և կարող է համալրվել նոր պատմական և քարտեզագրական նյութի երևան գալիս:

Փակագծերի մեջ բերվում են նաև տեղանունների թուրքերեն տարբերակները: Մի տեղանվան կրկնության դեպքում (համանուն բնակավայր, հովիտ, գետ, լիճ) թուրքերեն տարբերակը ներկայացվում է միայն մեկ անգամ: Թուրքերեն անվանումները չեն բերվում այն դեպքում, երբ հայերեն ու թուրքերեն տեղանուններն ամբողջությամբ համընկնում են:

1. Աղվաջուր գետ - սկիզբ է առնում Սև Քաջքար լեռից և, հոսելով սկզբում հյուսիս-արևմուտք, իսկ այնուհետև՝ արևմուտք, միախառնվում է Արտեր (Այդեր) կամ Խալա գետին:
2. Աղվաջուր գյուղ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռից հյուսիս՝ համանուն գետակի ստորին հոսանքի աջ ափին:
3. Ամբար լճակ - գտնվում է Քաջքարի լեռնաշղթայի հարավարևմտյան հատվածի հյուսիսահայաց լանջին՝ Հազարկապի լեռանցքի (Հազարկապի դեղիսի) հարևանությամբ, 3006 մ բարձրությամբ անանուն լեռան հյուսիսային լանջին:
4. Անհատակ (Անհատագ) լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում (Հեմշին դաղ)՝ Խիևտ լեռան (3453 մ) հյուսիսային լանջին, Տերհովիտ գետի (Տիրովիտ չայ) ակունքի մերձակայքում:
5. Ապիվանք (Ապիվենակ⁷) գյուղ - գտնվում է Բալահովիտ բնակավայրի հարևանությամբ՝ վերջինից հարավ՝ Բալահովիտ գետի վերին հոսանքի աջ ափին: Անվանումը ցույց է տալիս, որ

⁶ Նման փորձ կատարել է Բարունակ Թորլաքյանը (Барунак Торлакян, *Этнография амшенских армян*, Амшенская библиотека, 2002, էջ 34-36), սակայն ուսումնասիրողի կազմած ցուցակը թերի է:

⁷ Պատմաաշխարհագրական այս միջավայրում տեղանվան վերջին «վանք» բաղադրիչը թուրքացման արդյունքում դարձել է «վենակ», ինչպես, օրինակ՝ «Նաչիվանք»-«Նաչիվենակ» դեպքում: Այդ իրողությունը կախող է հետևանք լինել այն բանի, որ «վանք» բառը համշենահայ բարբառում հեշտում է «վենք/կ» ձևով:

բնակավայրն այդպես է կոչվել այդտեղ գտնվող համանուն վանքի անունից:

6. Ապիվանք լեռ - գտնվում է համանուն բնակավայրից արևելք և ունի 3125 մ բարձրություն:

7. Ավեջուր գետ - սկիզբ է առնում 3518 մ բարձրություն ունեցող Բուլմուտ լեռից և, հոսելով հարավարևմտյան ուղղությամբ, միախառնվում է Արտեր գետին:

8. Ավեջուր գյուղ - գտնվում է Արտեր բնակավայրի մոտակայքում՝ նրանից դեպի արևելք, համանուն գետակի աջ ափին:

9. Ավուժոր (Ավուցոր) գյուղ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան հյուսիսարևմտյան լանջին՝ Աղվաջի հարեհանությամբ, վերջինից ետքով:

10. Արտա գյուղ - գտնվում է Արտեր գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Արտեր բնակավայրից հարավ-արևելք:

11. Արտաշենի բերդ (Վարոշ կալե, Վալե-ի-Բալա)⁸ - ավերակները գտնվում են համանուն բնակավայրի հարևանությամբ՝ վերջինից արևմուտք:

12. Արտաշեն (Վարոշ) գյուղ⁹ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի միջին հատվածի հյուսիսային լանջին՝ Համշենի մեծ գետի ակունքների շրջանում: Արտաշենից հյուսիս միախառնվում են Վերին Համշեն (Բաշ Հնմշին չայ) և Եղնեովիտ (Էլնիտ չայ) գետերը:

13. Արտաշեն (Վալաշ) լեռ - գտնվում է համանուն բնակավայրից արևելք և ունի 3456 մ բարձրություն:

14. Արտեր (Այդեր) գետ¹⁰ - ակունքները սկիզբ են առնում Քաջքար լեռից: Հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և միախառնվում Համշենի մեծ գետին կամ Բյույուք դերենին՝ Վարոշ և Մակրոնկավան բնակավայրերի մոտակայքում:

15. Արտեր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Խալա բնակավայրից հարավ:

⁸ Արտաշենի տեղադրությունը տե՛ս Եղիագարեան, «Համամաշէն-Համշէնի, համանուն իշխանութեան, Արտաշենի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ», էջ 510-511

⁹ Ս. Հայկունի, «Համշեն», *Արարատ*, 1895, էջ 295-297: Ներկայիս ծովափնյա Արտաշեն քաղաքը եղևնել են բուն Արտաշենից հետագայում տեղափոխվածները:

¹⁰ Համշենի բարբառում «ր»-ն բառամիջում արտասանվում է «յ»:

16. Բալակջուր գետ - սկիզբ է առնում Բուլուտ լեռան հյուսիսային լանջերից և, հոսելով հյուսիս-արևմուտք, խառնվում է Ճերմակջուր (Չեյմակջուր) գետին:
17. Բալակջուր գյուղ - գտնվում է Աղվաջրից և Ավուձորից հարավ-արևմուտք՝ համանուն գետակի վերին հոսանքի աջ ափին:
18. Բալահովիտ (Պալովիտ) - համանուն գետի միջին և ստորին հոսանքների հովիտն է:
19. Բալահովիտ գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար լեռան արևմտյան լանջերից և, հոսելով սկզբում հյուսիս, իսկ այնուհետև կտրուկ թեքվելով արևմուտք, միախառնվում է Համշենի մեծ գետին Շենգյուղի (Շենքյոյ) և Զիր ամրոցի (Զիր կալե) մոտակայքում:
20. Բալահովիտ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի վերին հոսանքի ձախ ափին՝ ուղրանից հարավ:
21. Բալահովտի լեռնանցք - այդպես է կոչվում Համշենի լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան հատվածում՝ Բալահովիտ գետի ակունքի մերձակայքում գտնվող լեռնանցքը:
22. Բանիվատ գյուղ - գտնվում է Զիամ լեռան (1905 մ) հյուսիսարևելյան լանջին՝ Ֆիրթինա գետի ձախ վտակի միջին հոսանքի ձախ ափին:
23. Բոգագետ գետակ - սկիզբ է առնում Համշենի լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում գտնվող Մեծհովիտ լեռան (3772 մ) շրջանից և, հոսելով հյուսիս-արևմուտք, միախառնվում է Արտեր գետի ձախ վտակ Կավյտե գետի հետ:
24. Բոգագետ գյուղ - գտնվում է Կարմրագետ գետակի և Կավրոն գետի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ երկու գետերի միջագետքում:
25. Բողատգետ գետակ - սկիզբ է առնում Ալթըփարմաղ լեռնաշղթայի միջնամասում գտնվող 3259 մ բարձրությամբ անանուն լեռան հարավարևմտյան լանջից, որ գտնվում է Ալթըփարմաղ լեռնանցքից արևելք: Հոսում է հարավարևելյան ուղղությամբ և, միախառնվելով Օմանեսգետին, միախառնվում է Պարխար (Բարխալ) գետին:
26. Բողատգետ գյուղ - գտնվում է համանուն գետակի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայի և Խհակ ու Պարխար գետերի միջև գտնվող լեռնային երկրամասի հյուսիսային մասում:

27. Բորիվտն գյուղ - գտնվում է Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ ընկած լեռնային շրջանում՝ Բողատգետի և Պարխար գետի միջագետքում:

28. Գյուլշեն լեռ - գտնվում է Պազար գետի միջին հոսանքի ավազանում, գետի ձախափնյակում, Համշեն (Հեմշին) բնակավայրից հարավ: Ունի 835 մ բարձրություն:

29. Գյուլշեն Ստորին (Օրթա Գյուլշեն) գյուղ - գտնվում է համանուն լեռան արևելյան լանջին:

30. Գյուլշեն Վերին (Բաշ Գյուլշեն) գյուղ - գտնվում է համանուն լեռան և Ստորին Գյուլշենի միջև:

31. Եղնեովիտ, Եղնահովիտ (Էլնիտ) - Եղնեովիտ գետի ստորին հոսանքի հովիտն է:

32. Եղնեովիտ գետ - սկիզբ է առնում Թաթուսի լեռնաշղթայից (Թաթուս դաղ), հոսում հյուսիս-արեւմուտք, այնուհետև կտրուկ թեքվում է արևմուտք և միախառնվում Վերին Համշեն գետի հետ:

33. Եղնեովիտ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի ստորին հոսանքի աջ ափին՝ Արտաշեն (Վարոշ) լեռից հյուսիս: Այստեղ էր գտնվում Եղնեովիտի սբ. Խաչ վանքը (Խաչեքարո վանք):

34. Եղնեովիտ լեռ - գտնվում է Եղնեովիտ բնակավայրից հյուսիս և ունի 2940 մ բարձրություն:

35. Զամվան գյուղ - գտնվում է Պարխար (Բաբխալ) գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ ընկած լեռնակղզում:

36. Զիր ամրոց - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Բալահովիտ գետի միախառնման վայրից հարավ՝ Շեն գյուղի (Շենքոյ) հարևանությամբ:

37. Զիլամրոց գյուղ - գտնվում է Զիր ամրոցի մոտակայքում՝ նրանից արևմուտք:

38. Թագվոր (Թեկֆուր) լեռ¹¹ - գտնվում է Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերից հյուսիս-արեւմուտք և ունի 3352 մ բարձրություն:

¹¹ Հավանաբար՝ Թագավոր: Անունը, հավանաբար, առաջացել է Համշենի իշխանանիստի հետ հարևանության պատճառով: Ըստ երևույթին, այստեղ դեր է խաղացել այն իրողությունը, որ Համշենում Բագրատունյաց թագավորության շրջանում հաստատվել էին Բագրատունիներ (տե՛ս Արման Եղիազարյան,

39. Թաթուսի (Թաթուս) լեռանցք - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում՝ համանուն լճակի և կիրճի միջև:

40. Թաթուսի լեռնաշղթա - սկսում է Թաթուսի լեռնանցքից և ոլորապատյալ շարունակվում մինչև Խոտորջրի լեռնանցքը՝ Խինոտ լեռան (3453 մ) մոտակայքում:

41. Թաթուսի լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան հատվածի հյուսիսային լանջին՝ Ստորին Համշենից հարավ-արևելք:

42. Թաթուսի կիրճ - Թաթուսի լեռնանցքից հարավ՝ մինչև Ճանաջուր (Չանաչոր) գետի ակունքները տանող կիրճն է:

43. Թամսիվան (Չամլը Հեմշին, Չամլըհեմշին) քաղաք - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ աջին: Բնակավայրը Չամլը Հեմշին է վերանվանվել 20-րդ դ. 50-ական թթ. հետո¹²:

44. Թեղուտ գյուղ - գտնվում է Եղեհովիտ գետի՝ Համշենի մեծ գետ թափվելու տեղի մոտ՝ երկու գետերի միջագետքում:

45. Խալդեովիտ (Խալդովիտ) - Ֆիրթինա գետի ձախ վտակի հովիտն է:

46. Խալդեովիտ գյուղ - գտնվում է Ֆիրթինա գետի ձախափնյա վտակի ստորին հոսանքի աջ ափին՝ Ալթըփարմաղ լեռից հյուսիս:

47. Խաչ (Խաց) լեռ¹³ - գտնվում է Բալաքեովիտ գետի միջին հոսանքի աջ ափին, որտեղ գետը կտրուկ թեքվում է արևմուտք: Ունի 2173 մ բարձրություն:

48. Խաչինհետն (Հացինհեղն)¹⁴ - գտնվում է Խաչ լեռան հարավային լանջին:

49. Խաչինտակ (Խացինդակ) գյուղ - գտնվում է Խաչ լեռան հյուսիսային լանջին:

50. Խաչիվանք (Խաչիվենակ) լեռ - գտնվում է Եղեհովիտ բնակավայրից հարավ հ ունի 2955 մ բարձրություն:

«Համշենի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում» *ԲԵՀ* 2009, թիվ 3, էջ 153-158):

¹² Եղիազարեան, «Համամաշէն-Համշէնի, համանուն իշխանութեան, Արտաշէնի եւ Համշէնի այլ բնակավայրերի անդադրութեան շուրջ», էջ 508

¹³ Տե՛ս Լուսինե Մահակյան, «Այցելաթյուն Համշեն. մոռացվող տեղանուններ և անձնանուններ», *Չայն Համշենական*, 2010, թիվ 9-10, էջ 1

¹⁴ Նույն տեղում:

51. Խոտորջուր (Հողուչուր, Հողիջուր) գետ - սկիզբ է առնում Թաթոսի լեռնաշղթայից և հոսում հարավ-արևելք:

52. Խոտորջուր գետ - սկիզբ է առնում Թաթոսի լեռնաշղթայից և հոսում հարավ: Երկու Խոտորջուր գետերի անուններն էլ առաջացել են Խոտորջրի անվանումից:

53. Խոտորջրի լեռնանցք - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում՝ Խիկոտ լեռան մերձակայքում:

54. Խնակ (Հեվեկ) - Խնակ և Պարխար գետերի ու Քաջքար լեռնաշղթայի միջև տարածվող լեռնակղզին է:

55. Խնակ գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար, Օձասար (Օզ թեփե) և Մեծհովիտ (Մեզովիտ) լեռների շրջանից և հոսում արևելք:

56. Խնակ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ:

57. Խնուտ գյուղ - գտնվում է Բալթաշ լեռան (3182 մ) արևմտյան լանջին՝ Թագվոր լեռից հարավ:

58. Կաբոշ գյուղ¹⁵ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ Թամսիվանից հարավ-արևմուտք: Այստեղ է գտնվել Ավագ վանքը:

59. Կաղմուտ լեռ - գտնվում է Վերջնբակ լեռից հարավ և ունի 3431 մ բարձրություն:

60. Կարմիկ գյուղ - գտնվում է Տերհովիտ բնակավայրից հյուսիս՝ Տերհովիտ գետի ոլորանի մերձակայքում, 2930 մ բարձրությամբ անառնուն լեռան արևմտյան լանջին:

61. Կարմիկերենչ լճակ¹⁶ - գտնվում է Բալախովտի հարավում՝ 3382 մ բարձրությամբ անառնուն լեռան հյուսիսարևելյան լանջին: Լճակից արևելք գտնվում է Կարմիկ բնակավայրը, որի անունից էլ կոչվում է լճակը:

62. Կարունչ գյուղ - գտնվում է Բալախովտի հարավում՝ Կարմիկերենչ լճակից հյուսիս և Բալախովիտ բնակավայրից արևմուտք:

63. Կոտնեջուր գետ - Բալախովիտ գետի աջ վտակն է, որ սկիզբ է առնում 3054 մ բարձրությամբ անառնուն լեռից:

¹⁵ Լ. Սահակյանը կարծում է, որ անունն առաջացել է «կոկոշ, գոգոշ» բառից, որ եջանակում է խխունջի պատյան (նույն տեղում):

¹⁶ Համշենի բարբառում տոննային պատկանելիություն ցույց տվող "ենց" վերջածանցն արտասանվում է ենչ ձևով:

64. Կոտենջուր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի և Բալախովիտ գետի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ Խաչ լեռան հարևանությամբ:

65. Հազարկապի լեռանցք¹⁷ - գտնվում է Քաջքարի լեռնաշղթայի միջնամասում՝ 3631 մ բարձրությամբ անանուն լեռից հյուսիս - արևելք:

66. Համշեն (Հեմշին) բերդաքաղաք - գտնվում է Թագվոր լեռան արևելյան լանջին և նույնական է Վերին Համշեն գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին գտնվող ներկայիս Հեմշին կայե (կամ Կալե) բերդաքաղաքի ավերակներին¹⁸: Ռուսական ցարական բանակային շտաբի 5 վերստանոց քարտեզում Կալեն կոչվում է Հեմշին: Վերակառուցված Տամբուր բերդաքաղաքն է, որտեղ գտնվում էր Սբ. Սիոն եկեղեցին¹⁹:

67. Համշենի լեռնաշղթա - ձգվում է Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմում գտնվող կետից մինչև Քաջքար լեռը:

68. Համշենի մեծ գետ (Բյուլուք դերե) - բնաշխարհագրական այս միջավայրի ամենամեծ գետն է, որ սկիզբ է առնում Վերջնափ լեռից: Գետի վերին հոսանքը, որի ափին գտնվում են Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերը, կոչվում է Վերին Համշեն (Բաշ Հեմշին) գետ:

69. Համշեն Միջին գյուղ (Օրթա Հեմշին) - գտնվում է Վերին Համշենի հարևանությամբ՝ նրանից արևելք:

70. Համշեն Ստորին գյուղ (Աշաղի Հեմշին) - գտնվում է Միջին Համշենի հարևանությամբ՝ նրանից արևելք:

71. Համշեն Վերին գյուղ (Բաշ Հեմշին) - գտնվում է Թագվոր լեռան հարավարևելյան լանջին՝ Համշենի մեծ գետի վերին հոսանքի, որ կոչվում է Վերին Համշեն, ավազանում:

72. Համշեն (Հեմշին) քաղաք - գտնվում է Պազար գետի վերին հոսանքի ավազանում՝ Գյուլշեն լեռից հյուսիս:

¹⁷ Քարտեզներում երբեմն նշվում է Հազարկապի, երբեմն՝ Հիզարկապի տարբերակներով:

¹⁸ Եղիազարեան, «Համամաշէն-Համշենի, համանուն իշխանութեան, Արտաշէնի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ», էջ 508-509

¹⁹ Յովհան Մամիկոնեան, *Պատմութիւն Տարաւնոյ*, Մատենագիրք Հայոց, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 1115-1119

73. Հովիտ (Ուվիտ) գյուղ - Սատանի գետի (Շեյթան չայ) հովիտն է՝ Ջեմիլ գետի վերնագավառում:
74. Հովիտ լեռ - գտնվում է Ջեմիլ գետի վերին հոսանքի ավազանում և ունի 3252 մ բարձրություն:
75. Հովիտ լեռնանցք - գտնվում է համանուն լեռից արևմուտք, Սատանի գետի կիրճում:
76. Հովիտ լճակ - գտնվում է համանուն լեռան հյուսիսարևմտյան լանջին:
77. Ղուշիվան գյուղ - գտնվում է Կաթոշ բնակավայրից հարավ՝ Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին:
78. Ճանջուր (Ջանջուր) գյուղ - գտնվում է Թագվոր լեռան արևելյան լանջին:
79. Ճանջուր գետ (Ջանջուր) - սկիզբ է առնում Համշենի լեռնաշղթայի նարավարնության հատվածից և հոսում հարավ:
80. Ճանհովիտ (Ջանովիտ) - համանուն գետի հովիտն է:
81. Ճանհովիտ գետ - սկիզբ է առնում Ճերմակջուր լեռից (3441 մ) և, հոսելով հյուսիս, միախառնվում Ճերմակջուր (Ջեյմակջուր) գետին:
82. Ճերմակջուր (Ջեյմակջուր) գետ - Արտեր գետի աջ վտակներից է, որ հոսում է հյուսիս և միախառնվում Կավրան գետին:
83. Ճերմակջուր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի և Ճենհովիտ գետի միախառնման վայրի մերձակայքում:
84. Ճերմակջուր լեռ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում և ունի 3441 մ բարձրություն:
85. Ճերմակջուր լեռնանցք - գտնվում է համանուն լեռից արևմուտք՝ 3541 մ բարձրությամբ անանուն լեռան մերձակայքում:
86. Ճերմակջուր լճակ - գտնվում է համանուն լեռան ու լեռնանցքի միջև:
87. Ճերմակջրի ձոր - համանուն գետի ձորն է:
88. Մակրոնկավան(ք[՝]) գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Արտեր գետի ջրկիցի մերձակայքում՝ Կաթոշից արևելք: Անվանումը ցույց է տալիս, որ բնակավայրն այդպես է կոչվել այդտեղ գտնվող համանուն վանքի անունից:
89. Մեծհովիտ (Մեզովիտ) - համանուն լեռից սկիզբ առնող և արևելք հոսող գետակի հովիտն է:

90. Մեծհովիտ լեռ - գտնվում է Քաջքար լեռից հյուսիս-արեւելք ե ունի 3772 մ բարձրություն:
91. Մեծմուն (Մեցմուն) գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ վերջինի հ Բալահովիտ գետի ջրկիցից ու Շենգյուղից (Շենքյոյ) հյուսիս:
92. Միրատիտ գյուղ - գտնվում է Խնակ բնակավայրից արևմուտք, Խնակ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին:
93. Շեն գյուղ (Շենքյոյ) - գտնվում է Հեմշին բնակավայրից հյուսիս՝ Չիհա ամրոցի մոտակայքում:
94. Շեն գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Ջիլ կալեի մերձակայքում:
95. Չիլենչ գյուղ - գտնվում է Կարմիկերենչ լճակի և Եղնեովիտ լեռան միջև:
96. Չինջիվա (ն[՝]) գյուղ - գտնվում է Ղուշիվան և Մեծմուն գյուղերի միջև՝ Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:
97. Չինքիթ գյուղ - գտնվում է Ստորին Գյուլշենի և Կաբոշի միջև՝ Մալմանատից հարավ-արևմուտք:
98. Պարխար (Բարխալ) գետ - այս գետի վերին հոսանքը, որ իրենից ներկայացնում է Խնակ գետի շարունակությունը, Համշենի սահմանն է:
99. Պարխար գյուղ - գտնվում է համահուն գետի վերին հոսանքի ձախ ափին, որից ավելի արեւելք գետը կտրուկ թեքվում է դեպի հարավ:
100. Պարխարի լեռնանցք - գտնվում է Քաջքար լեռնաշղթայում՝ Քաջքար գետի (Կաչկար չայ) ակունքի մերձակայքում:
101. Պիպերիսար լեռ - գտնվում է Խալդեովիտի հյուսիսարևմտյան հատվածում հ ունի 1973 մ բարձրություն:
102. Ջաղուտ գյուղ - գտնվում է Խալա քաղաքի մերձակայքում՝ վերջինից արևմուտք:
103. Ջերմ լեռ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ակունքների շրջանում և ունի 3434 մ բարձրություն:
104. Սարիլիճ (Սարիգյուլ) - գտնվում է Աղվաջուր բնակավայրից հյուսիս-արևմուտք՝ Քաջքար գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:
105. Սարինձով (Սարինցով) լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի միջին հատվածի հյուսիսային լանջին՝ 3522 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արեւելքում:

106. Մեյրանքար գյուղ - գտնվում է Եղնեովիտ լեռից հյուսիս արեւմուտք՝ 2640 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևմտյան լանջին:

107. Մև Քաջքար (Քեմեռլի Կաջկար) լեռ - գտնվում է Քաջքար լեռնաշղթայում՝ Աղվաջուր գետակի ակունքի մոտակայքում, և ունի 3688 մ բարձրություն:

108. Մևքար լճակ - գտնվում է Ջեմիլ գետի ակունքների շրջանում՝ Վերջնբակ լճակի հարեանությամբ:

109. Վերին Համշեն (Բաշ Հեմշին) գետ - սկիզբ է առնում Վերջնբակ լեռից: Նրա ափերին եւ գտնվում Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերը:

110. Վերջնբակ (Վերջենիկ) լեռ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում և ունի 3711 մ բարձրություն:

111. Վերջնբակ լճակ - գտնվում է համանուն լեռան արևմտյան լանջին:

112. Տափ (Չաթ) գյուղ²⁰ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Եղեհովիտ գետի ջրկիցի մոտակայքում՝ վերջինից հյուսիս:

113. Տափ լեռ - գտնվում է համանուն գյուղից արևմուտք՝ Համշենի մեծ գետի ձախ ափին և ունի 2406 մ բարձրություն:

114. Տերեովիտ (Տերովիտ) - Եղեհովիտ գետի աջ վտակի հովիտն է:

115. Տերեովիտ գետ - Եղեովիտ գետի աջ վտակն է, որ սկիզբ է առնում Խինոտ լեռան հյուսիսային լանջից, հոսում հյուսիս, համանուն բնակավայրի մոտակայքում կտրուկ թեքվում արեւմուտք և միախառնվում է Եղնեովիտ գետին:

116. Տերեովիտ գյուղ - գտնվում է Այիվանքից հարավ-արեւմուտք՝ Եղեհովիտ գետի աջ վտակի ոլորանում, վերջինիս գետի ձախ ափին:

117. Քաջքար (Կաջկար) գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար լեռնաշղթայի հարավարեւմտյան մասից՝ 3631 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևմտյան լանջից: Հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և միախառնվում Արտեր գետին:

118. Քաջքար լեռ - շրջանի ամենաբարձր գագաթն է (3937 մ): Գտնվում է Օձասարի և Մեծեովտի հարեանությամբ:

²⁰ Ղուկաս Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, մասն Ա, *Ասիա*, Վենետիկ, 1806, էջ 397

119. Քաջքար լեռնաշղթա - ձգվում է Սև Քաջքար լեռից մինչև Ալթըփարմաղ լեռը (3551 մ):

120. Քաջքար լճակ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան արևմտյան լանջին՝ Ավուձորի մոտակայքում:

121. Օձասար (Օգ թեփն) - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում՝ Մեծեռվիտ և Քաջքար լեռնաշղթայի մոտակայքում: Ունի 3881 մ բարձրություն:

122. Օմանեսգետ - գտնվում է համանուն գետակի աջ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ ընկած լեռնային շրջանում:

123. Օմանեսգետ գետակ - սկիզբ է առնում Ալթըփարմաղ լեռնաշղթայում գտնվող Սև լեռան արևմտյան լանջից: Հոսում է արևելյան ուղղությամբ և միախառնվում Բողատգետին:

Օգտագործած քարտեզներ և գրականություն

1. Ցարական Ռուսաստանի բանակային շտաբի նիւզ և տասվերստանոց քարտեզներ:
2. Սովետական միության բանակային շտաբի տարբեր մասշտաբների սապոգրաֆիկ քարտեզներ:
3. Թուրքական եինգվերստանոց քարտեզ:
4. Ռիզեի շրջանի թուրքական այդի քարտեզներ:
5. Ս. Երեմյան, Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1983, քարտեզ:
6. Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, Երևան, 2001, քարտեզ:
7. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւնոյ,- «Մատենագիրք Հայոց», Է դար, Անթիլիաս, 2005:
8. «Պատմութիւն Ղեւոնդայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ա. Պետրոբուրգ, 1887:
9. Ս. Բժշկեան, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Մեւ ծով, Վենետիկ, 1819:
10. Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806:
11. Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
12. Ա. Հայկունի, Համշեն,- «Արարատ», 1895:
13. Հ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և խոսարջուր,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1971, թիվ 10-12:
14. Ա. Եղիազարեան, Համամաշէն-Համշէնի, համանուն իշխանութեան, Արտաշէնի եւ Համշէնի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ,- «Հասկ», Անթիլիաս, մայիս 2009:
15. Б. Торлакян, Этнография амшенских армян,- Амшенская библиотека, Краснодар, 2002.
16. Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг., СПб., 1881.
17. В. Джибфорд Пальгрев, Отчет о провинциях Анатолии за 1867-68, 1869 и 1872 гг.,- Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области, Тифлис, 1882.
18. И. Кузнецов, Хемшилины и амшенские армяне в культурном контексте Понта,- Амшенская библиотека.
19. А. Тулумджян, Земля и корни,- «Анив», 2005, N 3.
20. К. Koch, Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien, Wanderungen im Oriente II, Weimar, 1846.

